

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Bakalářská práce

*Žité psaní v Uličkách paměti* Conceição Evaristové  
*Escrivivência in Alleys of Memory* by Conceição Evaristo

Růžičková Alena

Ústav románských studií

Praha 2023

Vedoucí práce: Mgr. Karolina Válová, Ph.D.

## Poděkování

Děkuji Mgr. Karolině Válové, Ph.D. nejen za odborné vedení, ale i za její trpělivost, a podporu při psaní této práce. Ráda bych také poděkovala Mgr. Šárce Grauové, Ph.D., která mě přivedla k brazilské literatuře a také k tématu této práce. V neposlední řadě bych chtěla poděkovat všem kolegyním a kolegům z Portugalistiky, velmi si vážím jejich podpory během svého studia.

## Prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 12. prosince, 2023.

.....

podpis studenta

## Abstrakt:

Bakalářská práce se zabývá zkoumáním pojmu *escrevivência* brazilské spisovatelky Conceição Evaristové na základě jejího románu *Uličky paměti* z roku 2006 a literaturou periferie. Cílem zkoumání je představení tohoto nového literárního konceptu, na kterém spisovatelka staví své literární dílo. Skrze analýzu struktury, tématu a postav románu *Uličky paměti*, zjistíme aspekty literárního konceptu *escrevivência* a proč důležitý právě pro tvorbu této spisovatelky, co jí sleduje a k čemu ho využívá. Prostřednictvím románu *Uličky paměti* dává Evaristová získáme také náhled do místa postav na okraji brazilské společnosti.

## Klíčová slova

Afrobrazilská literatura, Conceição Evaristo, favela, brazilská literatura 20. století

## Abstract

This bachelor thesis explores the Brazilian writer Conceição Evaristo's literary concept of *escrevivência* based on her 2006 novel *Alleys of Memory* and the literature of the periphery. The aim of the investigation is to introduce this new literary concept on which the writer bases her literary work. Through an analysis of the structure, theme and characters of the novel *Alleys of Memory*, we will discover aspects of the literary concept of *escrevivência* and why it is important to this writer's work, what she pursues with it and what she uses it for. Through the novel *Alleys of Memory*, Evaristo also gives us an insight into the place of characters on the margins of Brazilian society.

## Key words

Afro-brazilian literature, Conceição Evaristo, favela, 20th century Brazilian literature

## Obsah

### ÚVOD

Favela: pojem a historie	6
Literatura favely, literatura periferie	7
Život a dílo Conceição Evaristové	10
<i>Escrevivência</i> tzv. <i>žité psaní</i> Conceição Evaristové	12
Uličky paměti	17
Okolnosti vzniku románu	18
Výstavba románu	19
<i>Žité psaní</i> a žánr <i>Uliček paměti</i>	21
<i>Žité psaní</i> a vypravěči <i>Uliček paměti</i>	23
Hlasy Favely v <i>Uličkách paměti</i>	25
ZÁVĚR	30

## ÚVOD

Tato bakalářská práce se zaměřuje na zkoumání pojmu *escrevivência* brazilské spisovatelky Conceição Evaristové na základě jejího románu *Uličky paměti* z roku 2006. Cílem zkoumání je představení tohoto nového literárního konceptu, na kterém spisovatelka staví své literární dílo.

V teoretické části nejdříve stručně představím místo a literaturu brazilské periferie, tedy favelu a literaturu psanou obyvateli favel včetně Conceição Evaristové.

Hlavním tématem této práce bude analýza částí románu *Uličky paměti*, kde se pokusím nastínit aspekty literárního konceptu *escrevivência* skrze strukturu, témata a postavy tohoto románu, a to v čem, je tak důležitý právě pro tvorbu této spisovatelky, co jí sleduje a k čemu ho využívá. Prostřednictvím románu *Uličky paměti* dává Evaristová prostor hlasům na okraji společnosti, skrze její auto fikci k nám promlouvají lidé, kteří v nejsou v oficiálním literárním kánonu slyšet, a proto je dílo Evaristové tak zajímavé a zásadní nejen pro brazilskou literaturu, protože přináší svědectví určité části společnosti, která nebývá v brazilské kultuře zastoupena.

V neposlední řadě bude zajímavé zkoumat, jak toto dílo i koncept *escrevivência* ovlivnilo postavení ve společnosti samotné spisovatelky, která patří k oněm znevýhodněným hlasům v brazilské literatuře a jestli právě její literární koncept je klíčem k dekonstrukci hegemonického a dominantního kánonu brazilské literatury tvořeného elitami a k nápomoci rekonstrukce afro-brazilské identity.

## Favela: pojem a historie

Favela je označení pro slum nebo chudinskou čtvrť v Brazílii nacházející se uvnitř nebo na okraji velkých měst, zejména v Rio de Janeiru či São Paulu. Favela historicky obvykle vznikala zabráním volné půdy na okraji města a vystavěním si obydlí ze zachráněných nebo odcizených materiálů.

Někteří označují za původ favely brazilské komunity, které koncem 19. století vytvořili bývalí zotročení lidé, ale za rozšíření favel v Brazílii může také velká migrační vlna z venkova do měst, která probíhala od 40. do 70. let 20. století. Chudí venkovští přistěhovalci, kteří museli platit přemrštěné náklady za nedostatečnou půdu a bydlení, neměli jinou možnost než se stát squatterry. Od roku 1950 do roku 1980 vzrostl počet lidí žijících ve favelách jen v Rio de Janeiru z přibližně 170 000 na více než 600 000 a na počátku 21. století se odhadovalo, že v něm existuje až na 1 000 favel. Podle sčítání lidu z roku 2010 žilo ve favelách 6 % celkové populace Brazílie.<sup>1</sup>

Ústava z roku 1988 vyžadovala integraci favel a jejich obyvatel do zbytku města a uvádí také první oficiální definici favely, v níž se říká, že je to místo určené převážně k bydlení, které se vyznačuje zabráním půdy obyvateli s nízkým příjmem, problematickou městskou infrastrukturou a nejistými sociálními službami, úzkými a nezarovnanými ulicemi, nepravidelnou velikostí a tvarem půdy a nelicencovanými stavbami, které jsou v rozporu v právními normami.<sup>2</sup>

Existuje řada teorií o tom, jak a kdy byl termín favela poprvé použit pro tento typ komunity. Zdá se pravděpodobné, že byl převzat z názvu rostliny [*Jatropha phyllacantha*] pocházející z venkovských oblastí severovýchodní Brazílie.<sup>3</sup>

Podle Barbory Kovářové, Perlmanová uvádí, že favely počátku 21. století už jsou jiné. Nemohou se definovat jako čtvrti, kterým něco chybí, většina domů má přístup k vodě i elektřině. Nejsou to místa, která by byla jednoznačně nelegální, a nežijí tam jenom chudí lidé.<sup>4</sup>

---

<sup>1</sup> Skidmore, Thomas – Green, James N. Favelas in Rio de Janeiro: past and present. 2021 [online] [cit 2023-8-12] Dostupné: <https://library.brown.edu/create/fivecenturiesofchange/chapters/chapter-9/favelas-in-rio-de-janeiro-past-and-present/>

<sup>2</sup> Srov. Kovářová, Barbora. *Obraz favely v brazilské literatuře*. Diplomová práce. Praha: FF UK, 2022. s.12.

<sup>3</sup> Tamtéž, s.13.

<sup>4</sup> Srov. Kovářová, Barbora. *Obraz favely v brazilské literatuře*. Diplomová práce. Praha: FF UK, 2022. s.12.

Favela, na kterou odkazuje dílo *Uličky paměti* [*Becos de memória*, 2006] brazilské spisovatelky Conceição Evaristové a kterému se budeme věnovat v druhé části práce, je anonymní vyloučené místo na okraji společnosti, jehož předobrazem je dnes již neexistující favela Pindura Saia ve městě Belo Horizonte.<sup>5</sup> Autorka v ní prožila prvních 25let svého života [tzv. do roku 1971]<sup>6</sup> a jak sama uvádí, její favela již neexistuje, jen v rámci její fikce: „A já stále tvrdím, že favela popsaná v knize *Uličky paměti* již skončila a skončila. Dnes favely utváří jiná vyprávění, provokují jiná svědectví a inspirují jiné fikce.“<sup>7</sup> Evaristová v rozhovoru pro slovenské vydání překladu *Uliček paměti* [*Uličky pamäti*, Portugalský inštitút, Bratislava 2022] uvádí, že život dětí v dnešních favelách se výrazně odlišuje od života, který tam prožila ona. Jako děti měli tehdy více volnosti, mohli si hrát na ulici, ale nečelily přitom takovému nebezpečí jako nyní, např. v podobě zbloudilého náboje nebo jiného násilí spojeného s obchodem s drogami.<sup>8</sup>

## Literatura favely, literatura periferie

Literaturou periferie, do níž spadá literatura favely, nebo také literatura okraje společnosti, chápeme veškerou literární produkci, která je v rozporu s kanonickou literaturou nebo se jí dokonce vzpírá. Jinými slovy, literatura periferie se netěší takové společenské ani akademické prestiži a koluje mimo komerční trh velkých nakladatelství. Tento nedostatek prestiže je způsoben především tím, že její autoři pocházejí z marginalizovaných sociálních skupin. Jejich díla navíc vykazují také jiné jazykové prostředky a zobrazují příběhy lidí patřících k neprivilegovaným vrstvám.

Od románu *Vyloučená místnost* [*Quarto de Despejo*, 1960] Caroliny Marii de Jesus vydaného v roce 1960, který byl podle novináře Audália Danta „prudkou ranou do hrudi kulturních institucí“<sup>9</sup>, byla společnost upozorněna na vyloučenou vrstvu lidí, která má skutečně

---

<sup>5</sup> Srov. Rodrigues de Oliveira, Samuel Silva. *O “desfavelamento” em Belo Horizonte: política urbana, habitação popular e assistência social no âmbito municipal (1940-1959)*. 2022 [online] [cit 2023-8-12] Dostupné: <https://revistas.uepg.br/rhr/article/download>

<sup>6</sup> Srov. Duarte, Eduardo – Soares, Fonseca Maria. *Literatura e Afrodescendência no Brasil: antologia crítica*, Vol. 4. Belo Horizonte: Editora UFMDG, 2011. s.103

<sup>7</sup> Evaristo, Conceição. *Becos da Memória*. Rio de Janeiro: Pallas, 2021. s.13 (E continuo afirmando que a favela descrita em *Becos da memória* acabou e acabou. Hoje as favelas produzem outras narrativas, provocam outros testemunhos e inspiram outras ficções.)

Všechny překlady citací, není-li uvedeno jinak, jsou dílem autorky této diplomové práce.

<sup>8</sup> Evaristo, Conceição. *Uličky pamäti*. Přeložila Lenka Cinková. Bratislava: Portugalský inštitút, 2022.

<sup>9</sup> Andrade, Salguiero Marai Aperecida. *Escritoras negras contemporâneas, Estudo de narrativas - Estados Unidos e Brasil*. Rio de Janeiro: Caetés, 2004. s. 136



co říci. Navzdory všem kontroverzím, které způsob vydání knihy provázely, se zdálo, že Carolina, sběračka starého papíru, se vzešla všem současným normám zavedeným kulturním kontrolním aparátem pouhým gestem napsání knihy, a ještě k tomu úspěšně.<sup>10</sup>

Cílem periferní literatury je otevřít a vytvořit prostor pro vyjádření periferie jako formy literární a společenské změny, tak jak je tomu např. i v díle Conceição Evaristové, kterým se budeme zabývat v následujících kapitolách. Tato literatura, která nabývá na síle především posledních 20 let, např. díky úspěchu románu Paula Linse, *Město Bohů* (*Cidade de Deus*, 2006) přináší pohled na periferii zevnitř a ukazuje kulturu mimo centra. Román Paula Linse vnesl do brazilské literatury novou míru realismu tím, že zobrazuje kriminalitu ve favelách zevnitř a zahrnuje její specifický jazyk a úhel pohledu.<sup>11</sup> V literatuře favely existuje riziko, že bude pouze zredukována na kriminalitu a budou ignorovány všechny pozitivní rysy komunitního života, sdílené zkušenosti a mimořádná solidarita, která je v ní tak často přítomná. Proti této stereotypizaci námětů a vyobrazení postav favel bojují současní autoři a autorky literatury periferie:

Literární reprezentace chudé černošky je stále ukotvena v obrazech její otrocké minulosti, v obrazech jejího těla jako objektu rozkoše pro mužského pána. Je zajímavé, že určité stereotypy černošských mužů a žen, zprostředkované v brazilském literárním diskurzu, lze nalézt od období koloniální literatury až do současnosti.<sup>12</sup>

Obě výše jmenované knihy se dají považovat za zakladatelská díla literatury favely, která byla a jsou inspirací a motivací dalším spisovatelům a spisovatelkám periferie, jak např. uvádí Conceição Evaristová:

Deník si začala psát moje maminka díky tomu, jak na nás zapůsobila četba knihy Caroliny de Jesus. Právě po přečtení knihy Caroliny de Jesus, černošky z favely, která se přistěhovala do São Paula z Minas Gerais, se v mé matce objevila touha psát. Ocitly jsme se na stránkách další ženy z favely. A tehdy si uvědomila, že může psát jako ti druzí, protože ona byla také ta Druhá...<sup>13</sup>

---

<sup>10</sup> Srov. Tamtéž, s. 136

<sup>11</sup> Srov. Akcelrud, Durão Fabio. *Carolina Maria de Jesus: Quatro movimentos da favela e literatura*. 2011 [online] [cit 2023-10-12] Dostupné: <https://seer.ufrgs.br/index.php/brasilbrazil/article/view/131770/89081>

<sup>12</sup> Gonzaga de Lima, E. – Moreno, Gonçalves L. *Leitura e literatura do centro às margens: entre vozes, livros e redes*. São Paulo: Pontes, 2016. s. 90

<sup>13</sup> Duarte, Eduardo – Soares, Fonseca Maria. *Literatura e Afrodescendência no Brasil: antologia critica.*, Vol. 4. Belo Horizonte: Editora UFMDG, 2011. s.103 (O diário que a minha mãe começou a escrever foi pelo impacto

## Život a dílo Conceição Evaristové

Maria da Conceição Evaristo de Brito, narozená 29. listopadu v roce 1947 je jedna z nejznámějších současných spisovatelek periferie. Dotýká jí se hned trojí diskriminace nastavená současnou brazilskou společností: je žena, černoška a pochází z favely.

Brazílie je sice po Nigérii zemí s největší černošskou populací mimo Afriku; je také ale historicky otrokářskou zemí, kde ve státních institucích a ve společnosti obecně stále přetrvávají rasistické myšlenky. I když si Afro-Brazilec rasismus neuvědomuje, být černochem nebo černoškou v Brazílii znamená, podle Salguierové, žít v podmínkách extrémní sociální a rasové nerovnosti.<sup>14</sup>

Vzhledem k tomu, že ženy v Brazílii až do ústavy z roku 1988 neměly právně uznána některá svá práva, být chudou černoškou znamenalo nemít právně zaručena ani minimální občanská práva. I v dnešní společnosti je pověstný "genderový útlak" vnímán jinak, pokud se týká Afro-Brazilek.<sup>15</sup>

Conceição Evaristová si bere za svá témata feminismu a boj za zhodnocení africké linie brazilské kultury. Její dílo je rovněž zkoumáno pro svou estetickou hodnotu ve všech žánrech, v nichž publikovala: povídka, román, esej a poezie. Cesta k úspěšné literární dráze nebyla pro Evaristovou přímočará. Do společenské povědomí v Brazílii se dostala až skoro ve svých 60 letech, nicméně nyní ji jako akademičku, autorku a také jako letošní držitelku Prêmio Juca Pato, ocenění pro brazilské intelektuály/ky roku, málokdo v Brazílii nezná. Tato dlouhá spisovatelčina trajektorie k uznání není v Brazílii pro autory z periferie ničím výjimečným:

Podle údajů národního výzkumu *Charakteristika četby v Brazílii (2012) (Retratos da Leitura no Brasil (2012))* je v Brazílii většina spisovatelů mužského pohlaví, bělochů, heterosexuálů, příslušníků střední třídy a městských obyvatel. Jejich čtenáři jsou rovněž převážně ze střední

---

que a leitura do livro de Carolina de Jesus causó em nós. Foi a partir da leitura do livro de Carolina de Jesus, mulher negra e favelada, migrante mineira em São Paulo, que minha mãe desenvolveu o desejo da escrita. Nas páginas de outra favelada nós nos encontrávamos. E daí ela percebeu que podia escrever como a outra, porque ela era também a Outra...)

<sup>14</sup> Srov. Andrade, Salguiero Marai Aperecida. *Escritoras negras contemporâneas, Estudo de narrativas - Estados Unidos e Brasil*. Rio de Janeiro: Caetés, 2004. s. 108

<sup>15</sup> Srov. Vasconcelos, Vania. *No colo das Iábas. Maternidade, raça e gêneros em escritoras afro-brasileiras*. Fortaleza: Edições Demócrito Rocha, 2015. s.135

třídy. Důležitou otázkou proto je, do jaké míry brazilská literatura odráží rozsah a rozmanitost zkušeností lidí žijících v Brazílii.<sup>16</sup>

Jak už bylo výše zmíněno, Evaristová žila do svých 25 let v jedné z favel Bela Horizonte. Jako mladá pracovala jako pomocná síla v domácnosti. Ještě v Minas Gerais absolvovala základní vzdělání a poté se přestěhovala do Ria de Janeiro, kde později studovala literaturu na UFRJ a pracovala jako učitelka. V 80. letech se připojila ke kolektivu černošských spisovatelů z Rio de Janeiro a sblížila se se skupinou *Quilombhoje*, která sídlí v São Paulu a jejímž cílem je propagovat afro-brazilskou literaturu. Jako autorka debutuje ve 14. čísle časopisu *Cadernos Negros* povídkami, které již ohlašují její literární styl poznamenaný poetickým brutalismem, formu, v níž se mísí násilí s něhou a vyzdvihuje pulzující lidskost pod tíhou utlačovatelské každodennosti.<sup>17</sup> Od té doby publikuje povídky a básně v mnoha brazilských i zahraničních antologiích. Evaristová získává magisterský titul v oboru literatura na univerzitě PUC Rio de Janeiro s disertační prací *Literatura negra, uma poética de nossa-afrobrasiliadades*, obhájenou v roce 1996, a doktorát v oboru Komparatistika na UFF s prací *Poemas malungos – cânticos irmãos*, obhájenou v roce 2011.<sup>18</sup>

Její badatelská kariéra jí poskytuje teoretický repertoár pro kritickou reflexi vlastní tvorby i tvorby jiných autorů. V tomto smyslu její výzkum a akademické texty přispěly ke studiu charakteristik černošské či afrobrazilské literatury. Jako příklad této snahy můžeme uvést koncept *escrevivência*, pro ni jeden ze specifických znaků, o němž budeme hovořit v následující kapitole.

---

<sup>16</sup> Srov. Duarte, Constância Lima – Côrtes, Cristiane – Pereira, Maria do Rosário A. (orgs.): *Escrevivências. Identidade, gênero e violência na obra de Conceição Evaristo*. Belo Horizonte: Idea, 2018. s.20 (In Brazil, the majority of writers are male, white, heterosexual, middle-class and urban, according to data provided by the national research Retratos da Leitura no Brasil (2012). Their readership is also predominantly middle class. An important issue, therefore, is the extent to which Brazilian literature reflects the range and multitude of experiences of people living in Brazil.)

<sup>17</sup> Srov. Vasconcelos, Vania. *No colo das Iábas. Maternidade, raça e gêneros em escritoras afro-brasileiras*. Fortaleza: Edições Demócrito Rocha, 2015. s.154

<sup>18</sup> Srov. Andrade, Salguiero Marai Aperecida. *Escritoras negras contemporâneas, Estudo de narrativas - Estados Unidos e Brasil*. Rio de Janeiro: Caetés, 2004. s. 121

## *Escrevivência* tzv. *žitě psaní* Conceição Evaristové

Termín *escrevivência*, který do literatury uvedla Conceição Evaristová, spojuje v portugalštině slova *psát* (*escrever*) a *zkušenost* (*vivência*). V češtině jsem se na návrh portugalistky a překladatelky Mgr. Šárky Grauové, Ph.D. rozhodla používat "*žitě psaní*" pro překlad termínu "*escrevivência*". Jeho síla však nespočívá pouze ve spojení zkušenosti s psaním, ale rovněž v genealogii této myšlenky, v tom, jak a kde se rodí a s jakými etnickými, sociálními a genderovými zkušenostmi je spojen. Evaristová přemýšlí o psaní nejen jako o tvorbě, ale i jako o možnosti měnit svět kolem sebe se všemi jeho zakořeněnými nespravedlnostmi v brazilské společnosti. Skrze tento literární projekt dává Evaristová prostor a zejména hlas lidem z nějakého důvodu marginalizovaným, především pak ženám, stále ještě nedostatečně zastoupeným v kánonu brazilské literatury.

Psaní je pro ni nástrojem sloužící k přetvoření rozsáhlého souboru vzpomínek, který v sobě nese nejen její zkušenost ale zkušenost celé komunity<sup>19</sup>, upozorňuje na historii a současnou situaci osob afrického původu v Brazílii, nejčastěji potomků bývalých otroků, a zároveň se dovolává nápravy jejich zobrazení a zastoupení nejen v literatuře:

*Žitě psaní* se ve svém původním pojetí uskutečňuje jako akt psaní černých žen, jako činnost, jejímž cílem je smazat, rozebrat obraz minulosti, v němž hlas i tělo zotročených černých žen mělo svou schopnost se vyjádřit, a to i pod kontrolou otrokářů, mužů, žen, a dokonce i dětí. A jestliže včera nepatřil zotročeným ženám ani hlas, dnes jim i nám patří slova i psaní. Patří nám, protože jsme si tyto psané znaky, hodnotu písma, přivlastnily, aniž bychom zapoměly na sílu ústní tradice našich předků. Sílu a hlas, tvorbu, vynalézavost, kterou uměla *casa-grande* zotročit pro potěšení svých dětí. A jestliže hlas našich předků nabíral směr a úlohy vymezené *casou-grande*, naše psaní nikoli. Proto říkám: naše psaní už nemá ty v *case-grande* uspat, ale probudit z nespravedlivého spánku.<sup>20</sup>

Pojem *casa-grande* v textu Evaristové odkazuje na sídlo, dům, portugalských kolonizátorů a majitelů otroků při plantážích nebo cukrovarech. Opozice *casa-grande* a *senzala*, obydlí otroků, je kulturně zakořeněno v brazilské společnosti i díky stejnojmennému názvu knihy o formování brazilské společnosti, *Casa-grande e senzala*, kterou v roce 1933 vydal Gilberto Freyre. V díle Evaristové jsou oba tyto pojmy pro obydlí ve vztahu vlastníků

<sup>19</sup> Srov. Vasconcelos, Vania. *No colo das Iábas. Maternidade, raça e gêneros em escritoras afro-brasileiras*. Fortaleza: Edições Demócrito Rocha, 2015. s.149

<sup>20</sup> Duarte, Eduardo – Lima, Constância – Nunes, Isabella Rosado (eds.). *Escrevivência: a escrita de nós: reflexões sobre a obra de Conceição Evaristo*. Rio de Janeiro: Mina Comunicação e Arte, 2020. s.8.

zotročených – zotročení často personifikována a srovnávána se současnou společenskou situací, kdy např. pro Evaristovou favela je novodobá *senzala*.<sup>21</sup>

Pojem *žité psaní* zazněl poprvé v diplomové práci Evaristové z roku 1995: „Už ve své diplomové práci jsem experimentovala s pojmem *psaní-zkušenost* z něhož se později stalo *žité psaní*. Když jsem s těmito termíny ale začala pracovat, neměla jsem v úmyslu vytvořit literárně – teoretický koncept.“<sup>22</sup>

Myšlenku propojení psaní a životní zkušenosti lze nalézt samozřejmě v různých textech současné literatury, Evaristová si však tento termín přivlastňuje pro objasnění své literární tvorby a dává mu postupně konceptuální obrysy. Při sledování trajektorie tohoto konceptu můžeme začít textem z roku 2005 vydaným univerzitním nakladatelstvím UFBA, který odkazuje na konferenci konanou o dva roky dříve na téže univerzitě pod názvem *Gender a etnicita: oboustranná zkušenost psaní* (*Gênero e Etnia: uma escrevivência de dupla face*). Obsahuje definici, která se vztahuje na celou generaci černošských spisovatelek, jež svým textům vtiskly touhu po tom, aby znaky etnické, třídní či genderové zkušenosti byly skutečně v literatuře zastoupeny.<sup>23</sup>

Černošské spisovatelky se zmocňují pera, předmětu, který reprezentuje moc bílého diskurzu, a snaží se do brazilského literárního korpusu vepsat obrazy sebe prezentace. Hovoří o těle, které není pouze popisováno, ale především prožíváno. Černošské ženské psaní explicitně popisuje dobrodružství a neúspěchy těch, které jsou podmiňovány dvěma skutečnostmi, na kterých společnost trvá na tom, aby byly podřadné: ženství a černošství.<sup>24</sup>

Koncept *žité psaní* tedy spočívá na jedné straně přiblížením a na druhé straně oddálením se od reality převedené do fikce s cílem přinést jiný pohled na obvyklou literární scénu, v níž

---

<sup>21</sup> Evaristo, Conceição. *Becos da Memória*. Rio de Janeiro: Pallas, 2021. s.11

<sup>22</sup> Evaristo, Conceição. *A escrevivência serve também para as pessoas pensarem*. 2020. [online] [cit 2023-1-12] Dostupné: <https://www.itausocial.org.br/noticias/conceicao-evaristo-a-escrevivencia-serve-tambem-para-as-pessoas-pensarem/>

<sup>23</sup> Srov. Duarte, Constância Lima – Côrtes, Cristiane – Pereira, Maria do Rosário A. (orgs.): *Escrevivências. Identidade, gênero e violência na obra de Conceição Evaristo*. Belo Horizonte: Idea, 2018.

<sup>24</sup> Evaristo, Conceição. “Gênero e Etnia: uma escrevivência da dupla face” In Moreira, Nadilza Martins de Baros – Schneider, Diane. *Mulheres no mundo, etnia, marginalidade e diáspora*. João Pessoa: Idéia, 2005. s. 203. (Assenhoreando-se da pena, objeto representativo do poder falocêntrico branco, as escritoras negras buscam inscrever no corpus literário brasileiro imagens de uma autorrepresentação. Surge a fala de um corpo que não é apenas descrito, mas antes de tudo vivido. A escrevivência das mulheres negras explicita as aventuras e as desaventuras de quem conhece uma dupla condição, que a sociedade teima em querer inferiorizada, mulher e negra.)

jsou stereotypy a prostory černých, bílých, chudých a bohatých dané. Přenesení otázky identity a odlišnosti do literárního textu by tak *žité psaní* plnilo dvojí úlohu: nový výklad či vymazání historie a zvrácení stereotypu černošských žen v zemi.

Sueli Carneiro je jednou z brazilských myslitelek, které zdůrazňují potřebu opustit eurocentrické myšlení o brazilských sociálních otázkách a připomíná „celou historii odporu a boje“, v níž byly černošské ženy protagonistkami „díky dynamice paměti předků“.<sup>25</sup> Podle Sueli Carneiro tato historie, která je v procesu literární kanonizace brazilské historiografie neviditelná, opomíjí ústřední postavení rasové otázky v genderových hierarchiích přítomných v brazilské společnosti, stejně jako zobecňuje hodnoty určité kultury (západní a středostavovské) pro ženy jako celek, aniž by brala v úvahu aspekty nadvlády a násilí, které historicky charakterizovaly vztahy mezi bělochy a nebílými.<sup>26</sup>

Esteticko-ideologický projekt obsažený v díle Conceição Evaristové nenechává nikoho na pochybách o jejím odhodlání odsoudit postavení žen a Afro-Brazilců v zemi, kde vládne hegemonie bělošských hodnot zděděných po tři a půl století otroctví. Sama uvádí, že její „tvorba je poznamenána jejím postavením Afro-Brazilské ženy v brazilské společnosti“, které autorce nedovoluje odpoutat se od své sociální reality, a to ani tehdy, když ji fiktivně ztvárňuje.<sup>27</sup>

Podle Duarte se texty Evaristové vyznačují ženským teritoriem, z něhož vyzařuje odlišný pohled na *status quo* brazilské společnosti a specifický dialog. A právě z tohoto místa, poznamenaného etnicitou, ale také mateřstvím a sesterstvím, vycházejí ženské hlasy, které odkazují na ozvěny dávné historie ale také na moderní a současné následovnice.<sup>28</sup>

Od *Ponciá Vicêncio* (2003) až po *Canção para ninar menino grande* (2018) promlouvá v textech jedinec – černoch se stopami vyloučení vepsanými do kůže, mnohokrát doslova, putující brazilskou minulostí i přítomností, v protikladu k „dějinám vítězů“<sup>29</sup> a jejich mýtům o srdečnosti a rasové demokracii. Především však promlouvá žena, jak již tady bylo uvedeno, jejíž postavení je podmíněno hned dvojí skutečností: žena a černoška v zemi, které z ní činí tzv. "druhé pohlaví", jelikož je obětí společenské atmosféry vycházející z otrokářské minulosti:

---

<sup>25</sup> Srov. Carneiro, Sueli. *Gênero e raça*. IN Bruschini, Cristina – Unbehaum, Sandra G. *Gênero, democracia e sociedade brasileira*. São Paulo: Fundação Carlos Chagas, 2022.

<sup>26</sup> Srov. Duarte, Constância Lima – Côrtes, Cristiane – Pereira, Maria do Rosário A. (orgs), 2018. s. 104

<sup>27</sup> Srov. <https://www.itausocial.org.br/noticias/conceicao-evaristo-a-escrevivencia-serve-tambem-para-as-pessoas-pensarem/>

<sup>28</sup> Srov. Duarte, Eduardo. „Escrivivência, Quilombismo e a tradição da escrita afrodiaspórica.“ 2020 In Duarte, Eduardo – Lima, Constância – Nunes, Isabella Rosado (eds.). *Escrivivência: a escrita de nós: reflexões sobre a obra de Conceição Evaristo*. Rio de Janeiro: Mina Comunicação e Arte, 2020. s.83

<sup>29</sup> Tamtéž, s. 84

„Hlasy žen“

Hlas mé prababičky  
zněl jako dítě  
v podpalubí lodi.  
Ozýval se v něm nářek  
ztraceného dětství.

Hlas mé babičky  
zazníval poslušností  
bílým majitelům všeho.

Hlas mé matky  
se tiše ozýval jako vzpoura  
v zadní části cizích kuchyní  
pod kupou špinavého oblečení  
bílých lidí  
podél prašné cesty  
směrem k favele.

Můj hlas stále zní  
ve zmatených verších  
s rýmy krve  
a  
hladu.

Hlas mé dcery  
svolává všechny naše hlasy  
kupí je v sobě  
tiché hlasy  
zadušené v našich hrdlech.

Hlas mé dcery  
v sobě nese  
řeč a čin.  
Včera - dnes - teď.

V hlase mé dcery  
uslyšíme ozvuk  
ozvěny života-svobody.<sup>30</sup>

Literatura Evaristové je zaměřením afro-genderová, a to jak v převažující přítomnosti ženských dramát a postav, tak ženských hlasů jako místa sounáležitosti, které vytváří jejich reprezentaci. Mezi základní pilíře *žitého psaní* tak patří jak afro-brazilská zkušenost, tak původ a hlas utlačovaných a nadčasovost.

V současnosti je pojem *žité psaní* již jako literárně-teoretický koncept studován akademicky napříč nejen brazilskými institucemi a je např. v centru výzkumu Katedry umění, kultury a vědy Olava Setúbala v rámci Institutu pro pokročilá studia na Univerzitě v São Paulu (Cátedra de Olavo Setúbal de Arte, Cultura e Ciência do Instituto de Estudos Avançados da Universidade de São Paulo) jejíž součástí je od roku 2022 právě Conceição Evaristová.<sup>31</sup> Evaristová uvádí, že katedra bude ve své práci usilovat o potvrzení diferencovaného literárního korpusu prostřednictvím psaní. V první řadě se zaměří na studium pojmu *žitého psaní* a na návrhy spojené s jeho užíváním. Bude zkoumat, jak lze v brazilské literatuře konstruovat *žité psaní* jako literární korpus v odlišnosti od stávající brazilské literatury, jelikož literární diskurzy vytvořené na základě zkušeností subjektů podřízených rasovým, genderovým, etnickým, sociálním a jiným podmínkám se mohou dostat do rozporu s kanonickým literárním systémem, protože i kánon je konstrukcí určité moci.<sup>32</sup>

---

<sup>30</sup> Evaristo, Conceição. *Vozes – mulheres*. 2021 [online] [cit 2023- 4-12] Dostupné:

<http://www.letas.ufmg.br/literafro/autoras/24-textos-das-autoras/923-conceicao-evaristo-vozes-mulheres>  
(Vozes-Mulheres. A voz de minha bisavó ecoou criança nos porões do navio. Ecoou lamentos de uma infância perdida. A voz de minha avó ecoou obediência aos brancos-donos de tudo. A voz de minha mãe ecoou baixinho revolta no fundo das cozinhas alheias debaixo das trouxas roupagens sujas dos brancos pelo caminho empoeirado rumo à favela. A minha voz ainda ecoa versos perplexos com rimas de sangue e fome. A voz de minha filha recolhe todas as nossas vozes recolhe em si as vozes mudas caladas engasgadas nas gargantas. A voz de minha filha recolhe em si a fala e o ato. O ontem – o hoje – o agora. Na voz de minha filha se fará ouvir a ressonância o eco da vida-liberdade.)

<sup>31</sup> Cátedra de Olavo Setúbal de Arte, Cultura e Ciência do Instituto de Estudos Avançados da Universidade de São Paulo. [online] [cit 2023-26-11] Dostupné: <http://www.iea.usp.br/pesquisa/catedras-e-convenios/catedra-olavo-setubal-de-arte-cultura-e-ciencia>

<sup>32</sup> Srov. Herminio, Beatriz. *A escriturivência carrega a escrita da coletividade, afirma Conceição Evaristo*. 2022. [online] [cit 2023-20-11] Dostupné: <http://www.iea.usp.br/noticias/a-escrivencia-carrega-a-escrita-da-coletividade-afirma-conceicao-evaristo>



## *Uličky paměti*

*Uličky paměti* (*Becos da memória*, 2006) je jedním z nejvýznamnějších románů *žitého psaní* současné brazilské literatury. Evaristová v něm prostřednictvím mnoha postav představuje složitý lidský úděl a hluboké pocity těch, kteří se denně potýkají s bezmocí, predsudky, hladem a bídou, těch, jejichž život visí na vlásku. Aniž by autorka ztrácela na lyrčnosti a jemnosti, pojednává o hlubokých problémech brazilské společnosti jako málokdo jiný.

V mnohohlasém díle se prolíná několik příběhů, které vyprávějí o každodenním životě ve favele v centru města Belo Horizonte (státu Minas Gerais ve východní části Brazílie), která je na pokraji zničení. V textu převažuje pohled hlavní hrdinky Marii-Novy, ačkoli vyprávění je místy ve třetí osobě a líčí příběhy ostatních postav. Právě na Marii-Novu se obracejí obyvatelé faveley, aby jí vyprávěli své vzpomínky. Rozmanité vrstvy vzpomínek a zážitků (vyslechnutých i prožitých), které ve svém psaní zaznamenává, tvoří mnohotvárnou duši mladé ženy trpící procesem postupného bourání faveley za účelem výstavby nové čtvrti. Na základě tohoto textu se zamýšlíme nad tím, jak je konstruována paměť černošských žen v Brazílii v městském kontextu chudoby a marginalizace v 80. letech 20. století. Vzpomínky Marii-Novy jsou zdrojem, jehož prostřednictvím je *žité psaní* prezentováno v literárním textu: je v něm dán prostor hlasům Afro-Brazilských žen, skrze vlastní pravdy, dobrodružství a neštěstí, daleko od stereotypů přítomných v textech národní brazilské literatury.

### Okolnosti vzniku románu

Román Conceição Evaristové, který napsala již v osmdesátých letech, vyšel poprvé až v roce 2006. Tento značný časový odstup mezi jeho napsáním a vydáním sám o sobě svědčí o nesmírných obtížích, s nimiž se obecně potýkají ti, kdo pocházejí z míst vzdálených od center, ať už geografických, sociálních či ekonomických, a snaží se tyto bariéry překonat.

*Uličky paměti* je dílo, která se zrodilo z jednoho z prvních literárních experimentů Evaristové, jak sama autorka uvádí v předmluvě vydání z roku 2017 v nakladatelství Editora Pallas.<sup>33</sup> Jedná se o text vycházející z myšlenek autorčiných fejetonů pod názvem *Samba a*

---

<sup>33</sup> Evaristo, Conceição. *Becos da Memória*. Rio de Janeiro: Pallas, 2021. s.11

*favela* (*Samba e favela*, 1968, Diário Católico de Belo Horizonte), které sepisovala v roce 1968, tedy ještě dávno před psaním *Uliček paměti* mezi lety 1987 a 1988 či před vydáním prvního románu *Ponciá Vicêncio* v roce 2003.<sup>34</sup> Pro Evaristovou bylo psaní *Uliček* prvním pokusem o spojení psaní a života v již výše zmiňovaném konceptu *žitého psaní*. Evaristová uvádí, že román napsala rychle, přestože jeho vydání trvalo mnoho let. Poukazuje na to, že text obsahuje zážitky, které prožila ona a její rodina, a na konci edice zařazuje také fotografie z osobního archivu, které ji a její rodinu zachycují v uličkách nyní již neexistující favely Pindura Saia ve městě Belo Horizonte, jež byla předobrazem prostoru, který obývají postavy *Uliček*. Knihu věnuje právě své rodině, která ji k napsání příběhů inspirovala, vzdává hold všemu, co jí naučili a co se stalo nedílnou součástí jejího *žitého psaní*:

...Těm z mé rodiny, strýcům a tetám, předkům, kteří se mi hluboce zapsali do paměti: strýci Oswaldovi Catarinu Evaristovi, od něhož jsem dostala první lekce černošství. Tetě Adélii, která snila o tom, že se stane učitelkou, a říkala, že má ve svém chudém domě veřejnou školu. Velha Lia, moje teta-matka, ta, která mě vychovala, žena slova a slov, které vděčím za tolik příběhů.<sup>35</sup>

Evaristová naznačuje, že vyprávění lze číst jako "fikci paměti". Uvádí, že vyprávění je vždy v určitém případě (znovu)objevování skutečnosti, nastiňuje, jak by měl čtenář přistupovat k jejímu způsobu psaní, v němž se mísí fikce a životní zkušenost a nabízí vyprávění plné detailů, různých perspektiv a vnějších i vnitřních napětí, jinými slovy plné toho, z čeho se vzpomínky skládají:

Příběhy jsou smyšlené, dokonce i ty skutečné, když se vyprávějí. Mezi událostí a vyprávěním o skutečnosti je určitý prostor, hloubka, a právě z ní prýští vynalézavost. V tomto smyslu jen potvrzují: nic z toho, co se vypráví v *Uličkách paměti*, je pravda, nic z toho, co se vypráví v *Uličkách paměti* je lež. Snažila jsem se psát fikci, jako bych psala prožitou skutečnost, pravdu. V základu, v podstatě vyprávění *Uliček* je zkušenost, která byla moje vlastní a mých bližních. Při psaní *Uliček* šlo o následování *žitého psaní*.<sup>36</sup>

---

<sup>34</sup> Evaristo, Conceição. *Becos da Memória*. Rio de Janeiro: Pallas, 2021. s.10

<sup>35</sup> Tamtéž, s.6

<sup>36</sup> Evaristo, Conceição. *Becos da Memória*. Rio de Janeiro: Pallas, 2021. s.12 (As histórias são inventadas, mesmo as reais, quando são contadas. Entre o acontecimento e a narração do fato há um espaço, uma profundidade, é ali que explode a invenção. Nesse sentido venho afirmando: nada que está narrado em *Becos da memória* é mentira. Ali busquei escrever a ficção como se estivesse escrevendo a realidade vivida, a verdade. Na base, no fundamento da narrativa de *Becos* está uma vivência, que foi a minha e dos meus. Escrever *Becos* foi perseguir uma *escrivivência*.)

*Žité psaní* dává podobu textu, v němž se posiluje zkušenost černošské ženy, která mluví a žije, cestuje po okrajích města a nárokuje si důstojnost vyprávění vlastních příběhů.

## Výstavba románu

Pro výstavbu románu *Uličky paměti* si autorka bere jako motto klikatou a mnohotvárnou strukturu uliček favely, které, když jimi vypravěč prochází, jsou zároveň stejné i různorodé, mnohočetné, neklidné, slibné, plné životních příběhů. Samotné vyprávění je složeno z krátkých příběhů, stručných životních osudů mnoha postav, mužů, žen i dětí z favely, které jsou v knize jen uvozeny velkým písmenem, bez názvu, bez řazení do kapitol. Podle Schmidtové v těchto příbězích vidíme v praxi uplatněnou perspektivu dějin na základě filozofie Waltera Benjamina, která upřednostňuje fragment před celkem, alegorii před symbolem, v rámci hlubšího chápání dějin, tradičně šířených z perspektivy vítězů, a schopnost dějiny psát proti proudu a dát tak slovo útržkovitým verzím obyčejných životů.<sup>37</sup> Životů ani hrdinských, ani příkladných, malých životů postav, jejichž cesty spojují porážky vyplývající z jejich sociálního, rasového a genderového postavení.

Není náhodou, že text je strukturován do různých opozic dějů či emocí postav, které umožňují, aby se události různých období dostaly na světlo, aniž by se ztratil záměr zaznamenat, téměř jako v etnologickém popisu, malé příběhy, jež nepodléhají velkým zlomům.

Literární text románu *Uličky paměti* se vyznačuje stylem mluvené tradice, za využití tzv. *pretuguês*, černošské portugalštiny, termín vytvořený k zamyšlení nad utvářením brazilské kulturní identity prostřednictvím slov z afrických jazyků. Gabriel Nascimento tvrdí, že brazilská portugalština je sama o sobě portugalštinou africkou. Když mluvil o psaní, uvedl, že [my Brazilci] nemůžeme přestat mluvit o portugalštině našich předků, kteří používali jazyk zcela jinak, než jak byl chápán v koloniálních režimech. Během historie, v Brazílii miliony zotročených lidí změnily portugalštinu prostřednictvím každodenních činností, uchovávání tradic svých předků, gest solidarity a neúnavného vedení politického boje, zdůrazňuje.<sup>38</sup>

---

<sup>37</sup> Srov. Schmidt, Simone Pereira. „Posfácio: A força das palavras, da memória e da narrativa”. 2021 In Evaristo, Conceição. *Becos da Memória*. Rio de Janeiro: Pallas, 2021. s.187

<sup>38</sup>Srov. Herminio, Beatriz. *A escritvência carrega a escrita da colectividade, afirma Conceição Evaristo*. 2022. [online] [cit 2023-20-11] Dostupné: <http://www.iea.usp.br/noticias/a-escrevivencia-carrega-a-escrita-da-coletividade-afirma-conceicao-evaristo>

## *Žité psaní a žánr Uliček paměti*

S vědomím, že je možné rekonstruovat život prostřednictvím tzv. metaforických mostů, poskytuje literární projekt *žitého psaní* návody k možným autobiografickým cestám a čtením. Angažovaný autorský projekt *žitého psaní* se u Evaristové objevuje někdy v beletrii, někdy v rozhovorech, někdy v akademických textech a všechny tyto zmínky jsou součástí autorčiny literárně-biografické identity. Součástí této hry se zdá být také povaha smluvního vztahu navázaného mezi čtenářem a auto fikčním prostorem, do něhož je román *Uličky paměti* zasazen.<sup>39</sup> Autorská postava je zde začleněna a pomáhá vytvářet obrazy dalších Conceição Evaristo(vých), promítnutých do postav románu, jako například do Marii-Novy. Podle Oliveiry se jedná o tzv. cvičení v pružnosti ústředního já (*exercício de elasticidade de eu central*)<sup>40</sup>. Próza Evaristové snadno sklouzává od psaní románu k psaním o sobě samé. Zatímco první z nich se tradičně zabývá lidskou univerzálností a druhý konkrétním případem či individuálností, přičemž autorka navrhuje kombinaci obou žánrů. Z formálního hlediska se mezi sebou neliší: autorka nepoužívá kapitoly, nýbrž fragmenty, čímž odkazuje na mluvenou tradici a lidového vypravěče. Z tohoto pohledu je na svět nahlíženo skrze útržky příběhů a očima anonymních jedinců, kteří tvoří velkou část jedné sociální vrstvy. V této knize, která je stejně tak biografická jako vzpomínková, tak jasně vidíme projekt *žitého psaní* neboli „psaní těla, společenské podmíněnosti a černošské zkušenosti Brazílie“<sup>41</sup>:

Co vedlo některé ženy, které se narodily a vyrostly v negramotném, v lepším případě pologramotném prostředí, k tomu, že se vymanily z pasivity čtení a začaly se věnovat psaní? Možná si tyto ženy (stejně jako já) uvědomily, že pokud akt čtení nabízí vnímání světa, psaní přesahuje hranice vnímání života. (...) Pokud je psaní aktem černošských žen, které se historicky pohybují v kulturních prostorech odlišných od míst, které náleží dominantní kultuře, získává psaní smysl insubordinace.<sup>42</sup>

<sup>39</sup> Srov. Duarte, Constância Lima – Côrtes, Cristiane – Pereira, Maria do Rosário A. (orgs), 2018. Cit. d., s. 73.

<sup>40</sup> Srov. Tamtéž s.72n.

<sup>41</sup> Evaristo, Conceição. Da grafia-desenho de minha mãe, um dos lugares de nascimento de minha escrita. 2007 In Duarte, Constância Lima – Côrtes, Cristiane – Pereira, Maria do Rosário A. (orgs), 2018. Cit. d., s. 73.

<sup>42</sup> Evaristo, Conceição. Da grafia-desenho de minha mãe, um dos lugares de nascimento de minha escrita. 2007 In Duarte, Constância Lima – Côrtes, Cristiane – Pereira, Maria do Rosário A. (orgs), 2018. Cit. d., s. 73. (O que levaria determinadas mulheres, nascidas e criadas em ambientes não letrados, e quando muito, semialfabetizadas, a romperem com a passividade da leitura e buscarem o movimento da escrita?)

Autorčin tematický vesmír se zdá být ztvárněn prostřednictvím fyzických, psychologických, sociálních a ekonomických charakteristik jejích ženských postav. Maria-Nova, přítomná v *Uličkách*, je v našich očích tvořena podle vzoru autorky: dívka, černoška, která v dětství žila ve favele a která v psaní vidí způsob, jak se vyjádřit a zároveň vzdorovat osudu. Další možnou paralelou je pak skutečnost, že obě pochází z rodin pradlen, matriarchálních rodin a společenství, které často oscilují mezi prosperitou a bídou.

S jazykem, který snadno přechází od prozaického k poetickému, a s citlivostí, která nachází krásu i v uličkách tísnivé každodennosti, se jak Maria-Nova tak autorka vypořádává s posláním navázat dialog s dědictvím minulosti, svědectvími a sociálním vyloučením místa a postav románu skrze *žité psaní*. Psaní Marii-Novu doprovází až poslední části románu, jejíž obsah nám napovídá, že dané poslání stále není naplněno: „Ne, ona (Maria-Nova) by nikdy nedopustila, aby život proběhl tak beztvarym způsobem. (...) Bylo třeba žít, žít ze života. (...) Ta myšlenka přišla rychle a jasně jako blesk. Jednoho dne to všechno sepíše“.<sup>43</sup>

### *Žité psaní a vypravěči Uliček paměti*

Vyprávění románu *Uličky paměti* začíná oslavou těch, kteří svými životy vytvořili příběhy, jenž zaplňují „uličky“ živé paměti přetvořené do písemného textu:

Tuto knihu píšu jako posmrtnou poctu Vó Ritě, která s ní spávala schoulená, a té, kterou jsem nikdy zcela neviděla, opilcům, děvkám, lumpům, zatoulaným dětem, které obývají uličky mé paměti. Posmrtná pocta pradlenám, které se na slunci odpočívaly u prádelních šňůr. Unaveným, zpoceným, černým, zaprášeným nohám na poli, kde se konaly taneční slavnosti favele. Posmrtná pocta Bondade, Tião Puxa-Faca, staré Isolině, D. Análii, Tio Totó, Pedru Cândidovi, Sô Noronhovi, D. Marii, Aníbalově matce, Catarinovi, Velha Lii, Terezinhe da Oscarlinda,

---

Tal vez estas mulheres (como eu) tenham percebido que se o ato de ler oferece apreensão do mundo, o de escrever ultrapassa os limites de uma percepção de vida. Em tratando de um ato empreendido por mulheres negras, que historicamente transitam por espaços culturais diferenciados dos lugares ocupados pela cultura dominante, escrever adquire um sentido de insubordinação.)

<sup>43</sup> Evaristo, Conceição. 2021. Cit. d., s. 120. (Era preciso viver. “Viver do viver”. A vida não podia se gastar em miséria e na miséria. (...)) O pensamento veio rápido e claro como um raio. Um dia ela iria tudo escrever.)

Mariinhe, Donanê do Padin. Mužům, ženám a dětem, kteří se ve mně hromadili, stejně jako... chatrče jedna na druhou v mé favele.<sup>44</sup>

*Uličky paměti* odkazují do minulosti, v níž mladá vypravěčka, Maria-Nova, která samu sebe nazývá *já-dívka* jakoby přes kameru sleduje různé životní příběhy odehrávající se ve favele. Dílo má autobiografické prvky ve vztahu ke dětství Conceição, pokud jde o příběh a jména patřící k ději jako je postava Marie-Novy, ale to není v díle explicitně vyjádřeno, což nám naznačuje, že tyto skutečnosti by mohly být společné i pro jiné vzpomínky. V předmluvě knihy Evaristová uvádí: „Co se týče podobnosti Marie-Novy se mnou v době mého období já-dívka, nechám rozluštění hádanky na těch, kteří nás čtou. Jen naznačuji, že literatura poznamenaná *žitým psaním* může sloučit či zaměnit identitu postavy vypravěče s identitou autora. Tato záměna mě do rozpaků nepřivádí“.<sup>45</sup>

Zpočátku si v knize Marii-Novu spojujeme s určitou nevinností a smutkem. Později se projeví její nepochopení různých situací, kterými ve favele prochází ona nebo lidé v jejím okolí a začne se rozčilovat nad situacemi sociální nespravedlnosti, které ji obklopují, např. když zpochybňuje systém útlaku a způsob, jakým se ve škole učí o otroctví a černošské historii.

Maria-Nova vyrůstala. Pozorování západu slunce. Maria-Nova četla. Někdy se trápila, plakala, cítila tolik trápení. Chtěla vědět, co je to život! Chtěla vědět, co se skrývá za každou chatrčí, za každým člověkem, uvnitř i vně. Zavírala knihu a odcházela.<sup>46</sup>

Dílo Evaristové jde tak proti oficiálnímu diskurzu brazilských dějin a obrazu Brazilců jako srdečného národa tváří v tvář rozdílům.<sup>47</sup> Na základě příběhů favely si Maria-Nova

---

<sup>44</sup> Evaristo, Conceição. 2021. Cit. d., s.17. (Escrevo como uma homenagem póstuma à Vó Rita, que dormia embolada com ela, a ela que nunca consegui ver plenamente, aos bêbados, às putas, aos malandros, às crianças vadias que habitam os becos de minha memória. Homenagem póstuma às lavadeiras que madrugavam os varais com roupas ao sol. Às pernas cansadas, suadas, negras, aloiradas de poeira do campo aberto onde aconteciam os festivais de bola da favela. Homenagem póstuma ao Bondade, ao Tião Puxa-Faca, à velha Isolina, à D. Anália, ao Tio Totó, ao Pedro Cândido, ao Sô Noronha, à D. Maria, mãe do Aníbal, ao Catarino, à Velha Lia, à Terezinha da Oscarlinda, à Mariinha, à Donana do Padin. Homens, mulheres, crianças que se amontoaram dentro de mim, como amontoados eram os barracos de minha favela.)

<sup>45</sup> Evaristo, Conceição. 2021. Cit. d., s.13. (Quanto à parecença de Maria-Nova, comigo, no tempo do meu eumenina, deixo a charada para quem nos ler resolver. Insinuo, apenas, que a literatura marcada por uma escrivência pode con(fundir) a identidade da personagem narradora com a identidade da autora. Esta con(fusão) não me constrange.)

<sup>46</sup> Evaristo, Conceição. *Becos da Memória*. Rio de Janeiro: Pallas, 2021. s.32 (Maria-Nova crescia. Olhava o por do sol. Maria-Nova lia. Às vezes, vinha uma aflição, ela chorava, angustiava-se tanto. Queria saber o que era a vida! Queria saber o que havia atrás, dentro, fora de cada barraco, de cada pessoa. Fechava o livro e saía.)

<sup>47</sup> Viera, Aline. Memória coletiva e a questão do trauma em Becos de memória. 2020 In Duarte, Eduardo – Lima, Constância – Nunes, Isabella Rosado (eds.). *Escrivência: a escrita de nós: reflexões sobre a obra de Conceição Evaristo*. Rio de Janeiro: Mina Comunicação e Arte, 2020. s.128

uvědomila, že se znovu opakuje temná minulost jejích předků. Porovnává luxusní čtvrť vedle favely s historickým termínem *casa-grande*, o kterém se učila ve škole, a srovnává favelu s otrokářskými čtvrtěmi:

Toho rána šla Maria-Nova do školy se špatným pocitem, který se jí kroužil nad tělem i myslí. Pokaždé, když musela opustit favelu, zmocnil se jí strach, hrůza a bolest. Bylo to, jako by odcházela ven, a až se vrátí, nenajde na tom namačkaném území už nikoho. Předchozí týden v dějepise probírali téma "Osvobození otroků". Maria-Nova naslouchala učitelčiným slovům a četla text z knihy. Učitelka byla zvyklá na dívčiny otázky a postřehy. Vyčkávala. Dívka zůstávala tichá a odměřená. Učitelka se jí zeptala, proč je tento den tak odměřená. Maria-Nova vstala a řekla, že má mnoho životních příběhů, které by mohla vyprávět o otrocích a osvobození. Zabralo by to celou hodinu a ona nevěděla, jestli by to učitelka chtěla. Musela by vyprávět o jedné otrokářské čtvrti, jejíž obyvatelé nebyli osvobozeni, protože neměli žádné podmínky k životu. (...) Byl by to skvělý příběh! Živá historie, která se rodí z dnešních lidí, z přítomnosti. Bylo by to jiné než číst text v knížce. Posadila se a poprvé ji napadla myšlenka: Možná jednou ten příběh napíše? Možná by na papír přenesla to, co bylo napsáno, vyryto a vryto do jejího těla, do její duše, do její mysli.<sup>48</sup>

Tváří v tvář těmto událostem, dějinám obsaženým v učebnicích, dějinám vyprávěným učitelkou a příběhům vyprávěným další postavou románu, Bondade, si Maria-Nova utvářela vlastní paměť asociovanou s pamětí utlačovaného lidu, který se nedostává dostatečný prostor se vyjádřit. V této paměti představuje favela představuje specifické místo, skrytou uličku dějin. Trauma z vyhnání z favely spolu s jejím životní podmíněností ji přiměje přemýšlet o použití svého hlasu, o jejím vyslyšení, a to prostřednictvím právě psaní: „Jednoho dne, teď, by

---

<sup>48</sup> Evaristo, Conceição. 2021. Cit. d., s.137. (Maria-Nova foi para a escola naquela manhã com má vontade a rondar-lhe o corpo e a mente. Cada vez que tinha de se ausentar da favela, o medo, o susto, as dores agarravam-lhe intensamente. Era como se fosse sair e, ao voltar, não encontrasse mais ninguém naquele território espremido. Na semana anterior, a matéria estudada em História fora a “Libertação dos Escravos”. Maria-Nova escutou as palavras da professora e leu o texto do livro. A professora já estava acostumada com as perguntas e com as constatações da menina. Esperou. Ela permaneceu quieta e arredia. A mestra perguntou-lhe qual era o motivo de tamanho alheamento naquele dia. Maria-Nova levantou-se dizendo que, sobre escravos e libertação, ela teria para contar muitas vidas. Que tomaria a aula toda e não sabia se era bem isso que a professora queria. Tinha para contar sobre uma senzala de que, hoje, seus moradores não estavam libertos, pois não tinham nenhuma condição de vida. (...) Era uma História muito grande! Uma história viva que nascia das pessoas, do hoje, do agora. Era diferente de ler aquele texto. Assentou-se e, pela primeira vez, veio-lhe um pensamento: quem sabe escreveria esta história um dia? Quem sabe passaria para o papel o que estava escrito, cravado e gravado no seu corpo, na sua alma, na sua mente.)

vyprávěla, nechala vše zaznít, uvolnila by hlasy, šumění, ticho, tlumený křik, který existoval, který patřil každému z nich. Maria-Nova by jednoho dne napsala promluvu svého lidu.“<sup>49</sup>

Odstup a kritická vyspělost Marie-Novy jsou svým způsobem dány její formální gramotností, schopností číst a dovednostmi, které se postupně přikládají četbě. Její učitelka dějepisu jde tak daleko, že zdůrazňuje, že byla jedinou žákyní ve třídě, která „dospěla k závěrům“<sup>50</sup> prostřednictvím čtení a porovnávání textů. Tyto akademické dovednosti jí nejen umožňují začlenit se do širšího kontextu života ve městě, ale také jí dávají schopnost a autoritu vyprávět příběh své komunity prostřednictvím literárního díla. Jako budoucí spisovatelka těchto příběhů pozoruje i ostatní postavy, takže její neustálé ztotožňování se s nimi následované kritickým odstupem je odůvodněno jejím záměrem zviditelnit historii komunity a odsoudit nespravedlnosti vyplývající z útlaku v brazilských favelách.

K lepšímu životu a k hledání nových zkušeností Marii-Novu povzbuzuje jeden z dalších postav-vypravěčů, Strýc Tatão. Strýc Tatão je jakýsi hlas zkušenosti Marie-Novy, který nakonec dívce otevírá cesty. V následujícím úryvku vidíme splynutí časů, skutečností a událostí, které se promítají do dívky a které jí pomáhají v rozhodnutí vydat se na vlastní cestu, cestu psaní. V úspěchu Marie-Novy by se mohlo vidět mnoho dalších Afro-Brazilců. Ve skutečnosti se zdá, že pozice pozorného posluchače rad strýce Tatãoa je stejná, jakou Evaristová touží najít u svého čtenáře, převážně afro-brazilského původu. V africké tradici starší často radí a osvětlují cesty mladým.<sup>51</sup> Čtenář je vyzván, aby se napil z tohoto zdroje poznání, napsaného jednoduchým, něžným jazykem nadčasovosti:

„Proč lidé umírají? I ona jednou zemře. Strýc Tatão říkával, že lidé umírají, ale neumírají, zůstávají v jiných. Také říkal, že si musí jít vlastní cestou, najít si úkol, realizovat se. Měla by si hledat nový život a nechat v něm vybuchnout všechno dobré. Jednoho dne jí řekl, skoro tak jako by dával rozkaz (strýc byl nervózní, válečný neurotik): - Děvče, svět, život, všechno je tady! Naši lidé nedosáhli téměř ničeho. Všichni ti, kteří zemřeli, aniž by něco uskutečnili, všichni včera zotročení černoši, dnešní údajně svobodní lidé, jsou osvobozeni v životě každého z nás, kdo dokáže žít, kdo dokáže něco uskutečnit. Tvůj život, děvče, nemůže být jen tvůj. Mnoho lidí se osvobodí, najdou se skrze tebe. Naříkání jsou vždy přítomna. Musíš mít uši, oči a srdce otevřené.“<sup>52</sup>

---

<sup>49</sup> Evaristo, Conceição. 2021. Cit. d., s.161. (Um dia, e agora ela haveria de narrar, de fazer, soar, de soltar as vozes, os murmúrios, os silêncios, o grito abafado que existia, que era de cada um e de todos. Maria -Nova, um dia, escreveria a fala de seu povo.)

<sup>50</sup> Evaristo, Conceição. 2021. Cit. d., s.110. (...que era a única que chegava às conclusões)

<sup>51</sup> Duarte, Constância Lima – Côrtes, Cristiane – Pereira, Maria do Rosário A. (orgs), 2018. Cit. d., s.78.

<sup>52</sup> Evaristo, Conceição. 2021. Cit. d., s.103. Por que as pessoas morriam? Ela haveria de morrer um dia também. Tio Tatão dizia que as pessoas morrem, mas não morrem, continuam nas outras. Ele dizia também que ela precisava se realizar. Deveria buscar uma outra vida e deixar explodir tudo de bom que havia nela. Um dia ele



Jak zmiňuje Silva de Oliveira, afrobrazílské texty jsou prodchnuty touhou budovat a vzdělávat afrobrazílské čtenáře, což potvrzuje častou pedagogickou povahu afrobrazílské literatury. Tento postoj se rozchází s objektivizovaným statusem jinakosti a činí z ní subjekt kulturního pole. Dvojice pojmů „vzdělávání“ a „psaní“ je důležitá pro celý koncept *žitého psaní*, stejně tak jako pro životní poslání Evaristové, kterým je dát hlas utlačovaným. Opět zde navíc můžeme vidět paralelu mezi životem Marii-Novy a autorčinou cestou za lepším životem. Sama Evaristová kdysi pro nedostatek příležitostí odešla z Belo Horizonte do Ria de Janeiro, kde se úspěšně konečně začlenila do společnosti, stala se učitelkou a spisovatelkou.<sup>53</sup>

Podle Vierové v postavě Bondadeho máme dalšího vypravěče, který vypráví své zážitky prostřednictvím tradice své komunity. Nikdy nikam nepatřil, stále měnil místa, byl to pták bez hnízda jako většina lidí na okraji společnosti<sup>54</sup>:

Bondade byl věrný své přezdívce. Neměl jistý domov. Nežil nikde jinde než v srdci každého z nás. - K čemu je pořádný domov? - Člověk by měl být jako pták, mít křídla, aby mohl létat. Já jsem cestoval. Žil jsem ve favelách a dalších favelách, žil jsem pod mosty a viadukty... Žil jsem v lesích i ve městech. Toulal jsem se, toulal... V téhle favele jsem už dlouho. Je velká jako město. Je tu tolik chatrčí, do kterých se dá vstoupit, tolik lidí, které si lze oblíbit!<sup>55</sup>

## Hlasy favely v *Uličkách paměti*

Jedním z ústředních poslání *žitého psaní* a *Uliček* je rekonstrukce identity a paměti afrodiaporické komunity prostřednictvím vyprávění, které dekonstruuje hegemonický a

---

disse, quase como se estivesse dando uma ordem (Tio Tatão era nervoso, neurótico de guerra): – Menina, o mundo, a vida, tudo está aí! Nossa gente não tem conseguido quase nada. Todos aqueles que morreram sem se realizar, todos os negros escravizados de ontem, os supostamente livres de hoje, se libertam na vida de cada um de nós, que consegue viver, que consegue se realizar. A sua vida, menina, não pode ser só sua. Muitos vão se libertar, vão se realizar por meio de você. Os gemidos estão sempre presentes. É preciso ter os ouvidos, os olhos e o coração abertos.)

<sup>53</sup> Duarte, Constância Lima – Côrtes, Cristiane – Pereira, Maria do Rosário A. (orgs), 2018. Cit. d., s.77.

<sup>54</sup> Viera, Aline. Memória coletiva e a questão do trauma em Becos de memória. 2020 In Duarte, Eduardo – Lima, Constância – Nunes, Isabella Rosado (eds.). *Escrevivência: a escrita de nós: reflexões sobre a obra de Conceição Evaristo*. Rio de Janeiro: Mina Comunicação e Arte, 2020. s.127.

<sup>55</sup> Evaristo, Conceição. 2021. Cit. d., s.29. (Bondade fazia jus ao apelido. Não tinha pouso certo. Morava em lugar algum, a não ser no coração de todos. – Para que ter pouso certo? – dizia ele – Homem devia ser que nem passarinho, ter asas para voar. Já rodei. Já vivi favela e mais favela, já vivi debaixo de pontes, viadutos... Já vivi matos e cidades. Já vaguei, vaguei... Muito tempo estou por aqui nesta favela. Aqui é grande como uma cidade. Há tanto barraco para entrar, tanta gente para se gostar!)

dominantní diskurz brazilské společnosti. Zapsaná vyprávění, jsou konstituovaná na základě zkušeností afrobrazilské komunity, která se dožaduje, aby byl jejich hlas nejen slyšen, ale aby došlo ke změně oficiálního společenského diskurzu prostřednictvím uznání a pochopení jejich reality.

Román *Uličky paměti* se soustředí na zkušenosti a hlasy černošských žen žijících v brazilských favelách. V literárním textu je jejich obraz utvářen skrze vzpomínky a ocitá se v neustálém dialogu s jejich rodinami a okolní komunitou. Vzpomínky, které jsou hlavním motivem tohoto vyprávění o životě ve favele z pohledu Marii-Novy, vyplňují mezery, které podle Evaristové ve vztahu k afro-brazilským ženám historicky existují. Schmidtová v doslovu k vydání *Uliček* uvádí, že i přesto, že se jedná o fikci, má velký politický a kulturní dopad proto, že brazilskému čtenáři vypráví o černošské zkušenosti, a to z místa, kde jsou popírány stereotypy reprezentované v národní literatuře.<sup>56</sup> Přestože otroctví bylo zakázáno, marginalizace černošského obyvatelstva Brazílie pokračuje tím, že jednotlivci jsou vyobrazováni zejména jako služky, prostitutky, zloději nebo drogoví dealeri. Jako by ulice, doupata neřesti a vchody pro služebné byly jediné prostory, které Afro-Brazilcům náleží a jediné možné pro konstrukci jejich identity z eurocentrického a hegemonního hlediska, které dodnes opanuje brazilskou společnost a dostává se mu prostoru v médiích.

V *Uličkách paměti* sice Evaristová popisuje krutou realitu života ve favele, najdou se v ní také okamžiky radosti, jako je fotbalový turnaj a oslavy svátků, a především solidarita a láska a pomoc nemocným a lidem v nesnázích oproti předpokladům, že favela je místo jen plné násilí a negativních atributů. Vó Rita, Bondade a Negro Alírio patří k těm postavám románu, které se starají o ostatní. Bondade pomáhá povzbudivými slovy a předměty, Negro Alírio se snaží zlepšit důstojnost obyvatel favele a pomáhá ostatním obyvatelům v práci a v neposlední řadě Vó Rita, která pomáhá rodit děti a je obrazem dobrosrdečnosti a lásky:

Všichni věděli, že přichází. Vždycky mluvila. Nikdy jsem neviděla Vó Ritu mlčet. Když nemluvila, zpívala. Do zavřených úst se sice nedostane žádný komár, ale není tam pak místo pro smích a úsměvy. - Babičko, jaké je dnes počasí? - Dobré, dítě! Moc hezké! - Babičko, ale vždyť tolik prší! – A co se děje? Déšť je stejně dobrý jako slunce.... Vó Rita byla krásná! Měla hlas jako hrom. Byla jako hebká bouře. Vó Rita měla v hrudi řeku lásky, deště a větry laskavosti. (...) Měla velké srdce.<sup>57</sup>

<sup>56</sup> Evaristo, Conceição. 2021. Cit. d., s.156. (...que era a única que chegava às conclusões)

<sup>57</sup> Evaristo, Conceição. 2021. Cit. d., s.38. (Todo mundo sabia quando ela estava para chegar. Vivia falando.

Nunca vi Vó Rita calada. Se não conversava, cantava. Boca fechada não entra mosquito, mas não cabem risos e sorrisos. – Vó Rita, como anda o tempo hoje? – Bom, filha! Muito bom! – Vó Rita, mas está chovendo tanto! –

Ženy v románu *Uličky paměti* existují v literatuře navzdory svému společenskému postavení a normám, kterými se společnost řídí. Jejich životní příběhy posilují tezi, že brazilská společnost je multikulturní, a zároveň zpochybňují představu rasové demokracie a odsuzují sociální nerovnost. Jejich favela v *Uličkách* představuje jisté prostředí odporu, stejně tak jako kdysi quilomby.<sup>58</sup> Pro Pereiru byly quilomby důležitým prvkem v rámci konstrukce svobody pro Afro-Brazilce. Quilomby přežily a rozšířily se po celé Brazílii, a to až do zrušení otroctví v roce 1888. Zachování těchto prostor jako prvků kolektivní paměti posiluje konstituci identity Afro-Brazilců, a tedy i kritiku co se vyklizení favel týče. Akt odstranění lidí z komunity, jejich přemístění z periferního prostoru, který jim patří, je také aktem, který má za cíl zničit kulturu a paměť komunity.<sup>59</sup> Favela je i v *Uličkách paměti* nejen vyloučenou lokalitou a prostorem odporu, ale také prostorem sounáležitosti jejich obyvatel:

Viděla tam v chóru všechny trpící, všechny týrané, celý svůj život a životy svých vlastních. Maria-Nova věděla, že favela není ráj. Věděla, že je to spíš peklo. Nebyla si jistá proč, ale hodně se modlila k Panně Marii, aby jim nedovolila zničit favelu, aby nedovolila zničit život všem a nechala je žít v klidu. Maria-Nova cítila velkou úzkost. V tu chvíli se jí trásl hlas a chtělo se jí plakat.<sup>60</sup>

Je zřejmé, že i přes rozpory, které tento prostor vyvolává, postava projevuje pocit sounáležitosti a dává najevo úzkost z nuceného vysídlení. Navíc požaduje, aby "oni" zlepšili život obyvatel, označení symbolické moci prostřednictvím jazyka potvrzuje její stav podřízenosti a poslušnosti vůči příkazu někoho, kdo má moc povolit nebo nepovolit diasporický proces v jejich životě.<sup>61</sup>

---

O que é que tem, menina? Chuva é tão bom quanto sol.... Era bonita Vó Rita! Tinha voz de trovão. Era como uma tempestade suave. Vó Rita tinha rios de amor, chuvas e ventos de bondade dentro do peito. (...) Tinha coração grande.

<sup>58</sup> „Zbývající komunity Quilombo“, původně nazývané quilomby, jsou autonomní prostory a komunity tvořené obyvatelstvem vzniklé v situacích sociálního a kulturního odporu – zotročenými černochoy – v kontextu koloniální Brazílie, fungující na základě kultury a tradic lidí, kteří je obývali.

<sup>59</sup> Srov. Morais, Jaísa – Antunes da Silca, Raissa. 2021 [online] [cit 2023- 4-12] *Becos da Memória: identidade e memória na construção da narrativa e de personagens*. Dostupné:

<https://revistaseletronicas.pucrs.br/ojs/index.php/letronica/article/view/39271/27203>

<sup>60</sup> Evaristo, Conceição. 2021. Cit. d., s.45 (Ela via ali, em coro, todos os sofredores, todos os atormentados, toda a sua vida e a vida dos seus. Maria-Nova sabia que a favela não era o paraíso. Sabia que ali estava mais para o inferno. Entretanto, não sabia bem por quê, mas pedia muito à Nossa Senhora que não permitisse que eles acabassem com a favela, que melhorasse a vida de todos e que deixasse todos por ali. Maria-Nova sentia uma grande angústia. Naquele momento, sua voz tremia, tinha vontade de chorar.)

<sup>61</sup> Srov. Morais, Jaísa – Antunes da Silca, Raissa. 2021 [online] [cit 2023- 4-12] *Becos da Memória: identidade e memória na construção da narrativa e de personagens*. Dostupné:

<https://revistaseletronicas.pucrs.br/ojs/index.php/letronica/article/view/39271/27203>

Všichni věděli, že favela není ráj, ale nikdo ji nechtěl opustit. Práce byla nablízku, pro každého byla zdrojem obživy. Co bychom si počali v tak vzdálených místech, kam nás nutili odejít? Byly tam rodiny, které tam žily léta, dokonce půl století i déle. Co by znamenal zákon o vycestování? To byly myšlenky, které Marii-Nově vířily hlavou, když sledovala traktory, jak se pohybují sem a tam.<sup>62</sup>

Ačkoliv to nebyl ráj, jak vypravěčka zdůrazňuje, bylo to místo, které vytvářelo vzpomínky těchto lidí a skrze ně pocit sounáležitosti, který podněcoval potřebu zůstat a úzkost z toho, že jsou nuceni odejít.

Více než tedy jako "sociální", "historický" nebo "kolektivní" román se podle Eduarda de Assis Duarteho ukazují *Uličky paměti* jako text, který se věnuje existenci a bytí Afro-Brazilců v zemi, kde je rasismus institucionalizovaný a je součástí každodenního života většiny jejích obyvatel.<sup>63</sup> Zároveň se v něm objevuje *žitě psaní* jako rozestírání hranic mezi vyprávěcími formami a/nebo žánry, které využívá stop kolektivního svědectví a autobiografií, aby je spojilo ve fikci zaměřenou na paměť vykořeněných, která je obvykle umlčována. A ve všech těchto postupech leží latentní dědictví quilomboly.

Psaní Evaristové se rodí z pečlivého vnímání historie tří set padesáti let otroctví a všech jeho pozůstatků. Dynamika prezentovaná v příběhu *Uliček*, který prostřednictvím kolektivního hlasu odhaluje stopy zanechané otroctvím, slouží jako varování a zároveň hledání východiska pro ty, kteří byli a jsou záměrně drženi na okraji společnosti.

Kromě své „neexistence“ jsou tito lidé na okraji společnosti formováni skrze bolest a strádání, které předávají dál, další generacím, a ty tak zůstávají vryté do paměti jejich národa.

Maria-Nova nikdy nepochopila, proč se Mãe Joana, tak krásná v šatech, které si ručně šila celé měsíce, a které vypadaly tak krásně a které všichni tolik chválili, na sebe při pohledu do zrcadla ani neusměje. Maria-Nova nedokázala pochopit matčinu vážnost, nedostatek smíchu a úsměvů. Mãe Joana, Mãe Joana, usměj se trochu, Mãe Joana!<sup>64</sup>

---

<sup>62</sup> Evaristo, Conceição. 2021. Cit. d., s.45 (Todos sabiam que a favela não era o paraíso, mas ninguém queria sair. Ali perto estava o trabalho, a sobrevivência de todos. O que fariamos em lugares tão distantes para onde estávamos sendo obrigados a ir? Havia famílias que moravam ali havia anos, meio século até, ou mais. O que seria a lei usucapião? Eram estes pensamentos que agitavam a cabeça de Maria-Nova, enquanto olhava o movimento de tratores para lá e para cá.)

<sup>63</sup> Srov. Duarte, Eduardo – Lima, Constância – Nunes, Isabella Rosado (eds.). *Escrevivência: a escrita de nós: reflexões sobre a obra de Conceição Evaristo*. Rio de Janeiro: Mina Comunicação e Arte, 2020. s.88.

<sup>64</sup> Evaristo, Conceição. 2021. Cit. d., s.38 (Maria-Nova nunca entendeu por que Mãe Joana, tão linda, com aquele vestido, que ela ficava meses fazendo à mão, que ficava tão bonito e que todo mundo elogiava tanto, ao

Odpor vůči *status quo* brazilské společnosti a snaha o změnu skrze vzdělávání se můžeme v *Uličkách* najít v postavě Negra Alíria. Maria-Nova se o jeho vyprávění velmi, protože si uvědomovala, že má jiný pohled na svět než většina obyvatel favely a s ním i jiná očekávání ohledně budoucnosti. Negro Alírio se narodil na brazilském venkově, na statku, stane se svědkem vraždy na příkaz jednoho plukovníka, ale je přinucen vlastními členy rodiny, aby ho raději neudával, naučí se číst a psát a začne ostatním dělníkům ukazovat, že je možné žít jinak, navzdory všemu:

Čas od času odjel do města a vrátil se s knihami. Přinášel zprávy o tom, co se tam děje, byl pro dělníky jakýmsi rádcem, četl ostatním, studoval s nimi noviny, dopodrobna jim vysvětloval, co jsou to odbory, stávky, zemědělské ligy, agrární reforma.<sup>65</sup> [...] Tak tomu bylo na stavbě, v pekárně, v textilní továrně; kamkoli přišel, Negro Alírio každého nabádal, aby se naučil číst, a nejen číst slova, vysvětloval, že je nutné, aby se každý naučil číst skutečnost, způsob života, v němž všichni žijí.<sup>66</sup>

Vyprávění Conceição Evaristové je charakterizováno utvářením "jiného já", který se snaží přestat být jiným, aby se stal "sám sebou", a znovu nabytí paměti pro konstrukci identity. Nakonec si uvědomíme, že proces psaní *Uliček* je založen na utváření "nás", které je základem "nového já", a "nové já" je základem "nás". Nic z vyprávěného není nám pak nepřipadá zbytečné či povrchní. Conceição Evaristová vypráví o přítomnosti, minulosti i budoucnosti a seznamuje nás se složitostí existence Afro-Brazilců v Brazílii.

---

se olhar no espelho, ao ver a sua imagem refletida, não desse nem um sorriso para si própria. Maria-Nova não entendia a seriedade, a falta de risos e sorrisos da mãe. - Mãe Joana, Mãe Joana, sorria um pouco, Mãe Joana!)

<sup>65</sup> Evaristo, Conceição. 2021. Cit. d., s.93 (Ele ia de vez em quando à cidade e voltava com livros. Trazia notícias sobre o que acontecia por lá”, ele era uma espécie de mentor para os trabalhadores, “lendo para os outros, estudando com eles um jornal que explicava tím tím por tím tím, o que era sindicato, greve, liga camponesa, reforma agrária.)

<sup>66</sup> Evaristo, Conceição. 2021. Cit. d., s.134 (Assim foi na construção civil, na padaria, na fábrica de tecidos; onde quer que passasse, Negro Alírio motivava todo mundo a aprender a ler e não só a ler palavras, ele explicava que era preciso de que todos aprendessem a ler a realidade, o modo de vida em que todos viviam.)

## ZÁVĚR

V této práci jsem měla možnost zkoumat literární koncept *žitého psaní* brazilské spisovatelky Conceição Evaristové na základě jejího románu *Uličky paměti*.

Ve fiktivní favele *Uliček paměti* Conceição Evaristové dostávají hlas lidé, kteří jsou z každodenním života brazilské společnosti sociálně vyloučeni. Popisované místo je díky mnoha různým příběhům minulým i současným autorkou vymyšleno tak, aby oživilo kolektivní paměť komunity, která je považována za podřadnou. Tato kolektivní paměť je pilířem *žitého psaní*.

Psaní znamená pro Conceição Evaristovou osvobození. Psaní je pro ni nástrojem k zaznamenání nespravedlnosti, bolesti a mlčení, které by jinak zůstalo skryto. Toto psaní „vzdoru“ je také základním posláním *žitého psaní*.

Příběhy byly po staletí psány těmi, kteří měli ekonomickou moc a ovlivňovali chod dějin, nikdy však z perspektivy lidí žijících na periferii a v případě brazilské historie, navíc těch, jež byli zotročeni. Využití paměti jako zdroje a nástroje odporu je nutné proto, aby tyto „oficiální dějiny“, jež jsou základem strukturálního rasismu, byly zpochybňovány, dekonstruovány a rekonstruovány. Tato paměť znevýhodněných a umlčovaných, která je vždy z části fiktivní, je základem literárního konceptu *žitého psaní*. Afro-Brazilští autoři a autorky vnášejí do literárního světa prostřednictvím svých vzpomínek a svého psaní, tedy *žitého psaní*, nové pohledy na postavy a prostory, reprezentované stereotypním způsobem.

Tento umělecký odpor skrz *žité psaní* přináší nové hlasy a příběhy, které se dříve nebraly v potaz a které se nečetly, stejně tak jak je tomu v románu *Uličky paměti*. Číst dílo Conceição Evaristové znamená vzdělávat se, poznávat, objevovat a přispět tak k rekonstrukci identity této marginální komunity, což je také autorčino posláním.

## BIBLIOGRAFIE

Evaristo, Conceição. *Becos da Memória*. Rio de Janeiro: Pallas, 2021.

Evaristo, Conceição. *Uličky pamäti*. Přeložila Lenka Cinková. Bratislava: Portugalský inštitút, 2022.

Duarte, Eduardo – Lima, Constância – Côrtes, Cristiane – Pereira, Maria do Rosário A. (orgs.): *Escrevivências. Identidade, gênero e violência na obra de Conceição Evaristo*. Belo Horizonte: Idea, 2018.

Duarte, Eduardo – Lima, Constância – Nunes, Isabella Rosado (eds.). *Escrevivência: a escrita de nós: reflexões sobre a obra de Conceição Evaristo*. Rio de Janeiro: Mina Comunicação e Arte, 202.

Kovářová, Barbora. *Obraz favely v brazilské literatuře*. Diplomová práce. Praha: FF UK, 2022.

Duarte, Eduardo – Soares, Fonseca Maria. *Literatura e Afrodescendência no Brasil: antologia crítica., Volume 4*. Belo Horizonte: Editora UFMDG, 2011.

Vasconcelos, Vania. *No colo das Iábas. Maternidade, raça e gêneros em escritoras afro-brasileiras*. Fortaleza: Edições Demócrito Rocha, 2015.

Carneiro, Sueli. Gênero e raça. In Bruschini, Cristina – Unbehaum, Sandra G. *Gênero, democracia e sociedade brasileira*. São Paulo: Fundação Carlos Chagas, 2022.

Evaristo, Conceição. “Gênero e Etnia: uma escrevivência da dupla face”. In Moreira, Nadilza Martins de Baros – Schneider, Diane. *Mulheres no mundo, etnia, marginalidade e diáspora*. João Pessoa: Idéia, 2005. s. 203.

Andrade, Salguiero Marai Aperecida. *Escritoras negras contemporâneas, Estudo de narrativas - Estados Unidos e Brasil*. Rio de Janeiro: Caetés, 2004.

Gonzaga de Lima, E. – Moreno, Gonçalves L. *Leitura e literatura do centro às margens: entre vozes, livros e redes*. São Paulo: Pontes, 2016.

## On-line zdroje:

Soares, Esdras - Ruiz, Tereza. *Nasci rodeada de palavra*. 2017. [online] [cit 2023-26-11]

Dostupné:

<https://www.escrevendoofuturo.org.br/conteudo/biblioteca/nossaspublicacoes/revista/entrevistas/artigo/2402/nasci-rodeada-de-palavras>

Evaristo, Conceição. *A escrevivência serve também para as pessoas pensarem*. 2020. [online]

[cit 2023-1-12] Dostupné: <https://www.itausocial.org.br/noticias/conceicao-evaristo-a-escrevivencia-serve-tambem-para-as-pessoas-pensarem/>

Cátedra de Olavo Setúbal de Arte, Cultura e Ciência do Instituto de Estudos Avançados da Universidade de São Paulo. 2023. [online] [cit 2023-26-11] Dostupné:

<http://www.iea.usp.br/pesquisa/catedras-e-convenios/catedra-olavo-setubal-de-arte-cultura-e-ciencia>

Herminio, Beatriz. *A escrevivência carrega a escrita da coletividade, afirma Conceição*

*Evaristo*. 2022. [online] [cit 2023-20-11] Dostupné: <http://www.iea.usp.br/noticias/a-escrevivencia-carrega-a-escrita-da-coletividade-afirma-conceicao-evaristo>

Evaristo, Conceição. *Vozes – mulheres*. 2021 [online] [cit 2023- 4-12] Dostupné:

<http://www.letras.ufmg.br/literafro/autoras/24-textos-das-autoras/923-conceicao-evaristo-vozes-mulheres>

Rodrigues de Oliveira, Samuel Silva. *O “desfavelamento” em Belo Horizonte: política urbana, habitação popular e assistência social no âmbito municipal (1940-1959)*. 2022

[online] [cit 2023-8-12] Dostupné: <https://revistas.uepg.br/rhr/article/download>

Skidmore, Thomas – Green, James N. *Favelas in Rio de Janeiro: past and present*. 2021

[online] [cit 2023-8-12] Dostupné:



<https://library.brown.edu/create/fivecenturiesofchange/chapters/chapter-9/favelas-in-rio-de-janeiro-past-and-present/>

Akcelrud, Durão Fabio. *Carolina Maria de Jesus: Quatro movimentos da favela e literatura*. 2011 [online] [cit 2023-10-12] Dostupné:

<https://seer.ufrgs.br/index.php/brasilbrazil/article/view/131770/89081>